

MARIOLA RAĆLAW

SPRAWIEDLIWOŚĆ MIĘDZYGENERACYJNA W POLITYCE RODZINNEJ: PRZYCZYNEK DO DYSKUSJI

INTERGENERATIONAL FAIRNESS IN FAMILY POLICY: A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION

Abstract. The goal of the article is to analyze the effects of entangling family policy in debates on fertility rate and shifting attention to population issues, primarily reproductive issues, and indicate the change in emphasis in discussions on intergenerational fairness in the context of family policy. The research question relates to the consequences for family policy of the emphasis on the prospective dimension of intergenerational fairness reduced to pronatalism. The article relies on the analysis of selected scientific texts and a secondary analysis of available empirical research results. The need to build a family policy strategy addressed to young people “on the verge of parenthood” is emphasized as consistent with other public policies. It is also necessary to factor in the alarming figures of Polish family policy strategies demonstrating young people’s lack of faith that the government’s political decisions will cater to their interests and that public policies that are fair for future generations can be created.

Keywords: family policy; pronatalism; intergenerational fairness; Poland.

WPROWADZENIE

Od przełomu XX i XXI w. polityka rodzinna jest nieustająco dyskutowaną sferą praktycznego działania. Demograficzne zmiany przyczyniły się do wzrostu zainteresowania kwestiami posiadania potomstwa czy obecnością osób starszych i z niepełnosprawnościami w rodzinach oraz gospodarstwach domowych. Coraz częściej w politykach rodzinnych sięga się po instrumenty pronatalistyczne, co zamazuje granice pomiędzy polityką ludnościową a rodzinną. Paradoksalnie skraca to horyzont czasowy wdrażanych programów społecznych, gdyż rządy

Dr hab. MARIOLA RAĆLAW – Uniwersytet Warszawski, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych; Zakład Socjologicznych Analiz Polityk Publicznych; adres do korespondencji: ul. Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa; e-mail: m.raclaw@uw.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7614-0507>.

Artykuły są objęte licencją Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

koncentrują się na instrumentach, które aktualnie wpływają na decyzję o posiadaniu dziecka. Jednocześnie za sprawą przeobrażeń w procesie reprodukcji ludności zwrócono większą uwagę na zagadnienia opieki czy szerzej – prac niewynagradzanych, świadczonych w domu.

W prezentowanym artykule rozważę kwestię uwikłania polityki rodzinnej w debaty dotyczące dzietności i przekierowania uwagi na kwestie ludnościowe, przede wszystkim pronatalistyczne. Jak twierdzi Robert Florkowski (2020, s. 140-142), pronatalizm i jego legitymacje przeważają we współczesnej kulturze euro-amerykańskiej, a antynatalizm nigdy nie był dominującym poglądem, zyskał mniejsze zainteresowanie uczonych i opinii publicznej, a nawet jest wpisany w obszar tabu (Florkowski, 2020, s. 157)¹. Dzieje się tak, ponieważ życie, jego tworzenie i podtrzymywanie, „stanowi sens biografii ludzi i historii społeczeństw, jest uprawomocniane na wiele sposobów” (Florkowski, 2020, s. 157). Według cytowanego autora mieszkańcy Europy czy Stanów Zjednoczonych są socjalizowani do prokreacji (Florkowski, 2020, s. 140). Filip Jach (2017, s. 218) uznaje pronatalizm nawet za uniwersalną postawę ludzką o biologicznych, kulturowych, ekonomicznych i psychologicznych źródłach. Z drugiej jednak strony, badacze ewidencjują spadki liczby urodzeń i malejące współczynniki dzietności właśnie w Europie, w krajach rozwiniętych gospodarczo, których nie tłumaczą różnice liczebności subpopulacji kobiet na przestrzeni dekad (Kaźmierczak-Kałużna, 2023). Wspomniana socjalizacja do prokreacji nie przekłada się na wymierne liczby urodzonych dzieci.

W artykule wskażę, że zorientowanie polityki rodzinnej na cele ludnościowe skutkuje zmianami akcentów w dyskusjach na temat sprawiedliwości międzygeneracyjnej w kontekście tworzenia rodzin i solidarności pokoleniowej. Zastanowię się, jakie ma to konsekwencje dla stabilności polityki rodzinnej w dłuższej perspektywie, rozumianej nie tylko jako reakcja na bieżące pilne kwestie demograficzne, ale także jako długookresowa strategia wsparcia rodzin. Odniosę się do zasadniczego pytania o relacje pomiędzy pronatalistyczną orientacją polityki rodzinnej a sprawiedliwością międzypokoleniową.

¹ Należy jednak uwzględnić okresowo wzmózone dyskusje dotyczące przeludnienia poszczególnych kontynentów czy globu oraz towarzyszące im nastroje antynatalistyczne. Por. problem „eksplozji demograficznej” u Rosset, 1978. Jach (2017) wskazuje na utopijny charakter myśli antynatalistycznej, przydatny do przemyślenia istniejących norm kulturowych i stosowanych rozwiązań.

1. ZMIANY CELÓW W POLITYCE RODZINNEJ: UJĘCIE HISTORYCZNE

Przyjmuje się, że polityka rodzinna jako określona nauka (pod wspomnianą nazwą), dotycząca publicznej interwencji wobec określonej grupy społecznej, czyli rodziny, ale również jako wyodrębniony celowo zespół interwencji publicznych, ma relatywnie krótki historycznie okres istnienia. Sam termin polityka rodzinna pojawiał się w europejskich dyskusjach o polityce społecznej w latach czterdziestych XX w. (Myrdal, 1941), natomiast w USA dwie dekady później (Kamerman, 1994). Z kolei w Polsce termin ten został spopularyzowany w latach dziewięćdziesiątych XX w., zastępując określenia: „polityka społeczna na rzecz rodzin” czy „polityka społeczna wobec rodzin” (Raclaw, 2018). Z kolei popularny obecnie w naszym kraju termin „polityka prorodzinna” pojawiał się w dyskursie publicznym, politycznym, a następnie w języku prawnym w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. i na początku XXI w. Od samego początku był on silnie nacechowany ideologicznie (zob. Raclaw, 2018).

Sam jednak zamysł wsparcia rodziny – ze względu na jej funkcje (uznane za ważne dla zbiorowości czy poszczególnych członków rodziny), jak również wprowadzenie instrumentów, które dziś przypisane zostały jako właściwe polityce rodzinnej – ma o wiele dłuższy rodowód niż nazwa. Interwencja publiczna w sprawy rodziny stanowiła odpowiedź na specyficzne braki społeczne i problemy rozwoju społeczno-demograficznego przełomu XIX i XX w., które wywołały ilościowe i strukturalne przeobrażenia w populacjach. Z tego względu sprawy ludnościowe były eksponowane w pierwszych programach, które możemy zaliczyć do polityki rodzinnej.

Działania nastawione na korektę rozwoju demograficznego były szczególnie widoczne w kilku krajach naszego kontynentu. Zastosowano w nich typowy dla polityki rodzinnej instrument, tj. zasiłki dla rodzin, mimo że nie stworzono wówczas jasno zdefiniowanych strategii wsparcia rodzin (Hantrais i Letablier, 1996, s. 149). Tak było np. w Belgii, ale też we Francji, gdzie akt „Code de la famille” (1939 r.) był reakcją na spadek liczby urodzeń i stanowił próbę tworzenia środowiska przyjaznego rodzinom, zwłaszcza wielodzietnym (w końcu XVIII w. zastosowano ulgi podatkowe dla rodzin z trojgiem i więcej dzieci oraz pomoc dla ubogich rodzin wielodzietnych) (Szukalski, 2007). Francja czy Belgia otwarcie prowadziły pronatalistyczną politykę. W innych krajach ze względu na skojarzenie pronatalizmu z reżimami politycznymi, działania tego typu były pomijane lub ukrywane, jak np. w Hiszpanii po okresie rządów generała Franco. Podobnie w Republice Federalnej Niemiec celowo unikano formułowania polityk o nachyleniu pronatalnym,

które mogły być odczytane jako wyraz dawnych ekspansjonistycznych dążeń Trzeciej Rzeszy.

Z czasem działania z zakresu polityki rodzinnej zostały skierowane na wzmocnienie innych niż prokreacja zadań rodziny, przede wszystkim związanych z wychowaniem i socjalizacją młodego pokolenia. Jak podkreśla Stanisława Golinowska (2000, s. 163), w toku rozwoju historycznego wykształciły się dwie główne funkcje polityki rodzinnej: korygowanie rozwoju demograficznego oraz wyrównywanie szans dzieci na drodze przeciwdziałania ubóstwu rodzin. Ta zmiana ewolucyjna jest widoczna zarówno na poziomie dyskursywnym, jak i w instrumentarium, kierowanym do odbiorców.

W kolejnych dekadach w programach polityk rodzinnych podejmowano kwestie nierówności dochodowych związanych z posiadaniem dzieci, ubóstwa dzieci, nierówności obciążeń domowych i możliwości rozwoju matek oraz ojców, wejścia na rynek pracy członków rodzin (kwestie równości płci), wsparcia szczególnych typów rodzin (rodziny monoparentalne, rekonstruowane czy z obojgiem pracujących rodziców), inwestowania w dzieci (wczesna edukacja i opieka do lat 3) (por. Kamerman, 1994).

Obserwowany w ostatnich dekadach ubiegłego wieku spadek urodzeń w rozwiniętych krajach europejskich ponownie przekierował dyskusje o polityce rodzinnej na zagadnienia demograficzne, tj. od lat dziewięćdziesiątych XX w. politycy zwrócili baczniejszą uwagę na politykę rodzinną jako możliwą strategię przeciwdziałania malejącej dzietności (Sobotka, 2022). Analiza działań w ramach krajowych polityk rodzinnych, podjętych wobec niskiej płodności, ukazuje różnice reakcji rządów: w krajach Europy Zachodniej i Północnej skoncentrowano wysiłki na kwestiach łączenia obowiązków domowych i zawodowych w odniesieniu do zatrudnienia rodziców, równości płci i zapewnieniu dzieciom do lat 3 odpowiedniej opieki; w krajach postkomunistycznej Europy zdecydowano się na działania wyraźnie pronatalistyczne, a w innych krajach, np. Rosji czy Białorusi, jako cel wyznaczono „bezpieczeństwo demograficzne”, związane ze zwiększaniem składu rodzin (stymulowanie drugich i trzecich urodzeń) (Sobotka, 2022).

W tym samym czasie w debatach publicznych i politycznych, odnoszących się do dynamicznych przeobrażeń demograficznych, zaakcentowano kwestie opiekunów osób zależnych, tj. osób starszych czy osób dorosłych z niepełnosprawnością. Do upolityczniania spraw rodzin z niesamodzielnymi dziećmi dołączyły sprawy rodzin z niesamodzielnymi dorosłymi. Dzieje się tak, ponieważ w ostatnich dekadach zagadnienie starzejącej się populacji szczególnie mocno koncentrowało uwagę polityków i opinii publicznej ze względu na systemy emerytalno-rentowe, wydatki ochrony zdrowia i rosnące potrzeby infrastruktury

opiekuńczo-pielęgnacyjnej. Zaowocowało to tezą o „porzuceniu młodych” i nieinteresowaniu się ich sprawami ze strony polityków, co uzasadniano słabą pozycją dzieci, młodzieży, a nawet młodych dorosłych w formułowaniu i wdrażaniu polityk opartych na dystrybucji zasobów (Joseph i Naz, 2022). Jednak analiza ostatnich dokumentów UE, dotyczących powiązanych ze sobą kwestii ludnościowych i zakresu polityki rodzinnej, wskazuje, że nastąpił „zwrot” ku problematowi młodych pokoleń, zwłaszcza w kontekście ich stabilizacji w dorosłym życiu w perspektywie procesu formowania rodzin. Coraz silniej akcentuje się koncepcję międzygeneracyjnej sprawiedliwości (ang. *intergenerational fairness*), która odnosi się do uczciwości i równowagi między pokoleniami dzieci, młodzieży, dorosłych i osób starszych, a także między pokoleniami obecnie żyjącymi i przyszłymi w odniesieniu do gospodarki, organizacji społeczeństwa, możliwego poziomu życia czy „generacyjnego” spadku związanego z problemami wywołanymi zmianą klimatu.

Przykładowo, ważność działań podejmowanych zarówno wobec osób starszych, jak i młodych podkreślona została w jednym z ostatnich Komunikatów Komisji Europejskiej pt. *Demographic change in Europe: a toolbox for action* sformułowanym w październiku 2023 r. (COM/2023/577 final). Postulowano w nim dostosowanie publicznych polityk do potrzeb zarówno młodych dorosłych (dostarczanie wysokiej jakości usług edukacji oraz dostęp do rynku pracy i niedrogich mieszkań), jak i starszych pokoleń (usługi i świadczenia materialne służące zdrowiu, aktywnemu życiu, utrzymaniu dobrostanu i dobrych warunków bytu). Uwzględnienie problemów obu kategorii społecznych uznaje się za konieczne dla tworzenia polityk publicznych opartych na społecznym konsensusie, bez wywoływania (nie)intencjonalnych, ostrych polaryzacji i konfliktów społecznych.

2. KONCEPCJA MIĘDZYGENERACYJNEJ SPRAWIEDLIWOŚCI

Na relacje polityki rodzinnej i polityki ludnościowej można również spojrzeć przez pryzmat koncepcji międzygeneracyjnej sprawiedliwości. Odróżnia się ją od konceptu „równości międzygeneracyjnej”, która odnosi się do podziału majątku krajowego. W sprawiedliwości międzygeneracyjnej podkreśla się, że dążenia obecnego pokolenia nie powinny zmniejszać szans kolejnych generacji na dobre i godne życie. Oznacza to, że nie chodzi tu tylko o podział dóbr, ale również o procedury, redystrybucję i działania naprawcze (OECD, 2020). Sprawiedliwość międzypokoleniowa ma zatem wymiar retrospektywny i prospektywny, odnosi się zarówno do kwestii układu stosunków między dziećmi, rodzicami

i dziadkami, jak i przeszłymi i przyszłymi pokoleniami, tak by nie pozostawiać nienarodzonym kohortom dziedzictwa złej legislacji, długów finansowych, zagrożeń kapitałowych czy katastrof przyrodniczych.

Retrospektywna sprawiedliwość międzygeneracyjna dotyczy współcześnie żyjących pokoleń w takim stopniu, w jakim doszło do naruszenia sprawiedliwości wobec przeszłych generacji i w jakim ponoszą one koszty owego przeszłego naruszania: „Ma na celu określenie sprawiedliwych relacji między obecnymi pokoleniami przez naprawienie niesprawiedliwości w teraźniejszości. Retrospektywna sprawiedliwość międzypokoleniowa jest instrumentem w rękach sprawiedliwości wewnątrzgeneracyjnej” (Papuziński, 2014, s. 15). Idee retrospektywnej sprawiedliwości międzygeneracyjnej są zawarte w systemach prawnych społeczeństw i odnoszą się do sprawiedliwości redystrybucyjnej (Papuziński, 2014). Widoczne są w działaniach odszkodowawczych związanych z przeszłą nacjonalizacją mienia i odebraniem praw własności przodków, znajdują wyraz w roszczeniach ofiar kolonializmu czy potomków niewolników. Klasycznym tego przykładem są realizowane w Stanach Zjednoczonych akcje afirmatywne w odniesieniu do kobiet czy osób należących do mniejszości etnicznych i rasowych, czego wyrazem był wymóg jawnej informacji na tematach naborów kandydatów na uczelnie w celu powiadomienia członków grup, do których jest ona adresowana, o dostępnych im możliwościach²; uwzględnienie kwestii przynależności do danej grupy przy podejmowaniu decyzji o zatrudnieniu lub przyjęciu do placówki oświatowej oraz stosowanie systemu kwotowego, określającego liczbę osób z danej grupy, która zostaje przyjęta (por. Brighthouse, 2007, s. 164-168)

Prospektywna sprawiedliwość międzygeneracyjna odnosi się do nieistniejących, bo przyszłych pokoleń, co wzbudza liczne wątpliwości na temat możliwości określenia ich roszczeń i zasadności obdarzania bytów przyszłych prawami do takich roszczeń. Najczęściej jest również rozpatrywana na tle idei oraz założeń koncepcji zrównoważonego rozwoju i stanowi moralne wyzwanie dla systemów współczesnych demokracji, które koncentrują się na teraźniejszości kosztem przyszłości (Płachciak, 2012). Zwolennicy idei prospektywnej sprawiedliwości międzygeneracyjnej wskazują na jej filozoficzne zakorzenienie i logiczność przy potraktowaniu tego rodzaju sprawiedliwości jako części teorii sprawiedliwości *per se* oraz wskazaniu jej instrumentalnego charakteru względem zasady sprawiedliwości wewnątrzpokoleniowej. Andrzej Papuziński (2014) podkreśla, że abstrakcyjność prospektywnej sprawiedliwości międzygeneracyjnej znika, gdy zostanie ona rozważona w odniesieniu do Rawlowskiego rozumienia dóbr

² W czerwcu 2023 r. Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych zdecydował o zakończeniu akcji afirmatywnej na amerykańskich uczelniach.

podstawowych. Wyznacza to powinności obecnego pokolenia względem przyszłych generacji, dotyczące zaspokojenia potrzeb materialnych, zdobycia wiedzy, zachowania zdrowia. „Realizacja tych postulatów przez współczesne pokolenia może być ich najważniejszym wkładem w «trwanie autentycznie ludzkiego życia» w przyszłości” (Papuziński, 2014, s. 26).

Innymi słowy, chodzi o przerwanie czy ograniczenie zjawiska dziedziczenia biedy i tworzenia, utrwalania czy wzrostu dysproporcji między najbogatszymi i najbiedniejszymi społeczeństwami. Z kolei w studiach dotyczących prospektywnej sprawiedliwości międzygeneracyjnej, w odniesieniu do zasobów przyrody, sięga się po argumenty wywiedzione z zasady przezorności, która oznacza, że dobry stan obecnego środowiska przyczyni się do utrzymania jego jakości dla pokoleń przyszłych, czyli stanowi swoistą ochronę warunków przyrodniczych dla współcześnie żyjących ludzi (Nyka, 2016). Wszystko to, o co się dziś zatroszczymy, będzie miało swoje pozytywne konsekwencje wykraczające poza trwanie jednej generacji. Analogicznie w obszarze polityki rodzinnej przezornie jest myśleć o warunkach życia nie tylko obecnych rodzin, lecz także tych potencjalnie zakładanych w przyszłości. Przezorność nabiera szczególnego znaczenia, gdy odniesiemy ją do ostatnich doświadczeń niepewności, które wytworzyła sytuacja pandemii, a następnie agresja Rosji na terytorium Ukrainy.

Przegląd literatury z ostatnich lat wskazuje, że pandemia jako wydarzenie nagłe, o licznych konsekwencjach dla systemów społeczno-gospodarczych, przyniosła zmiany akcentów w dyskusjach o międzygeneracyjnej sprawiedliwości. Badacze podkreślają bieżące i długookresowe skutki pandemii COVID-19 dla młodego pokolenia oraz przyszłych generacji (Joseph i Naz, 2022). Pandemia przyniosła zagrożenia nie tylko dla aktualnie żyjących dzieci, młodzieży i młodych dorosłych, takie jak przerwana edukacja lub usługi edukacji niskiej jakości, wzrost bezrobocia i trudności w wejściu na rynku pracy, zagrożenia bytowe i zdrowotne, w tym wzrost zaburzeń psychicznych; wszystkie skutki związane zarówno ze stanem zdrowia fizycznego i psychicznego, jaki i te wynikające z trudności gospodarczych i społecznych, dotkną też następne pokolenia (Joseph i Naz, 2022; Myszka-Strychalska, 2022). Pandemia wpłynęła również na dzietność, ograniczając ją w wyniku odkładania decyzji prokreacyjnych, lęków o zdrowie własne i rodziny, trudniejszych warunków bytu i obawy o przyszłość (Kaźmierczak-Kałużna, 2023, s. 14). Oznaczać to może, że część odłożonych decyzji prokreacyjnych nie zostanie zrealizowana w wyniku kolejnych niepokojów wywołanych sytuacją międzynarodową (w tym konflikty zbrojne, kryzys energetyczny), a zatem pandemia i następne wydarzenia wpłyną na potencjalną liczbę członków przyszłych generacji.

„Zwrot” ku młodym i troska o ich kondycję w postpandemicznym świecie są o tyle istotne, iż przed pandemią mocniej akcentowano retrospektywny wymiar międzygeneracyjnej sprawiedliwości ze względu na postępujący dynamicznie proces starzenia się populacji świata i poszczególnych krajów, zwłaszcza Europy.

3. MIĘDZYGENERACYJNA SPRAWIEDLIWOŚĆ – WYNIKI BADAŃ PORÓWNAWCZYCH OPINII EUROPEJCZYKÓW Z WYBRANYCH PAŃSTW

W literaturze anglojęzycznej międzygeneracyjną sprawiedliwość (ang. *justice*) ujmuje się jako międzygeneracyjną *fairness*, co w języku polskim możemy tłumaczyć zarówno jako sprawiedliwość, jak i uczciwość. Pomijając semantyczne dociekania o różnicę pomiędzy sprawiedliwością a uczciwością, warto wskazać na badawczą operacjonalizację pojęcia sprawiedliwości międzygeneracyjnej w odniesieniu do działań *welfare states*.

Interesującym przykładem są europejskie badania zespołu Institute of Chartered Accountants in England and Wales Europe (ICAEW Europe) z 2017 r. (*Intergenerational fairness*, 2017). Przeprowadzono je wśród ponad 10 tys. Europejczyków, mieszkańców 10 krajów o zróżnicowanym poziomie rozwoju ekonomiczno-demograficznego: Bułgarii, Czech, Francji, Niemiec, Grecji, Włoch, Polski, Szwajcarii, Szwecji, Wielkiej Brytanii³. Dane były prezentowane w przekroju wieku i płci. Podjęto kwestie postrzegania kontraktu międzypokoleniowego, zinstytucjonalizowanego w krajowych systemach zabezpieczenia społecznego i potwierdzonego w bieżących reakcjach politycznych, również w odniesieniu do przyszłych pokoleń. Przyjęto założenie, że ludzie pokładają nadzieję i oczekują, że pokolenia dzieci będą żyły na lepszym poziomie niż pokolenia rodziców i dziadków. Stąd pytania o ufność badanych, że politycy rozważają skutki obecnych decyzji politycznych dla przyszłych generacji, jak również o problemy społeczne i gospodarcze, które badani uznają za istotne oraz poczucie sprawiedliwego traktowania generacji, do której należą.

Wyniki badań mieszkańców Polski wskazują, że w 2017 r. (jeszcze przed pandemią i wojną w Ukrainie) wiara Polaków, iż rząd, podejmując decyzje, bierze pod uwagę ich przyszłe skutki finansowe jest na podobnym poziomie jak

³ Badanie przeprowadzono za pomocą ankiety internetowej, którą wypełniło 10 288 obywateli wymienionych w tekście głównym krajów europejskich w terminie od 30 czerwca do 3 lipca 2017 r. Uzyskane odpowiedzi zostały zważone, aby odzwierciedlić dorosłą populację w każdym kraju, w przedziale wiekowym, w jakim przeprowadzono wywiad (wśród osób od 16 do 64 lat). Badanie zostało zlecone przez ICAEW a prowadzone przez Kantar TNS.

średnia dla badanych krajów (26% mieszkańców naszego kraju poparło takie twierdzenie, a 54% Polaków nie zgadzało się z nim). Natomiast relatywnie mała grupa badanych Polek i Polaków uznawała (bez względu na przynależność do grupy wieku), że ich pokolenie jest traktowane sprawiedliwie (23%). Co istotne, w porównaniu do innych krajów uczestniczących w tym badaniu, takiej odpowiedzi udzieliło o wiele mniej młodych osób w wieku od 16 do 24 lat – tylko 14% miało przekonanie o sprawiedliwym traktowaniu ich pokolenia, a nie zgodziło się z tym 59% (podobny poziom braku poparcia dla twierdzenia był notowany w grupie osób w wieku od 45 do 54 lat, jednak przy większym odsetku odpowiedzi potwierdzających ufność – jedna czwarta badanych Polek i Polaków w tej grupie wiekowej była przekonana, że ich pokolenie jest sprawiedliwie traktowane).

Sprawiedliwość międzygeneracyjna oparta jest na poszukiwaniu konsensusu, co do priorytetów bieżących zadań, których skutki widoczne są w dłuższej perspektywie. Badani Europejczycy wybierali spośród sporządzonej listy sześciu obszarów – pośrednio lub bezpośrednio – oddziałujących na międzygeneracyjny wymiar, tj.: zabezpieczenie emerytur i opieki/wsparcia społecznego, sprawiedliwy system podatkowy, walka z biedą i bezrobociem, inwestowanie w edukację i infrastrukturę, redukcja długu publicznego i ochrona środowiska naturalnego. Badani Polacy i Polki za najważniejsze uznali zabezpieczenie emerytur i opieki/wsparcia społecznego, w odróżnieniu od uśrednionego wyboru Europejczyków – walki z biedą i bezrobociem (wśród Polaków był najmniejszy odsetek odpowiedzi potwierdzających taki priorytet na tle innych krajów). Mieszkańcy naszego kraju ulokowali wysoko również sprawiedliwy system podatkowy (na drugiej pozycji), co było ewenementem względem innych nacji. Częściej niż mieszkańcy innych badanych krajów wskazywali też na konieczność redukcji długu publicznego. Na dole polskiej listy priorytetów znalazła się ochrona środowiska (68% badanych wskazało ją jako ostatnią pozycję). Podobnie jak w innych krajach Polacy i Polki uznali rząd za główny podmiot odpowiedzialny za prowadzenie polityk w wymienionych obszarach, z małą liczbą wskazań na rodzinę, jednostkę czy podmioty innego sektora.

Autorzy raportu dość pesymistycznie podsumowują wyniki omawianego badania porównawczego, wskazują bowiem na „wszechobecne” poczucie braku zaufania. Europejczycy nie uważają, że ich pokolenia są traktowane sprawiedliwie przez rządy. Oczywiście istnieją różnice pomiędzy państwami. Mniejszy poziom braku zaufania występuje w krajach bogatszych i o stabilniejszej sytuacji polityczno-społecznej, np. w Szwecji i Szwajcarii, zaś znacznie mniej ufni są obywatele Grecji i Bułgarii. Poza tym znaczenie ma wiek respondentów: sondowani z najmłodszej i najstarszej grupy wiekowej są nieco mniej negatywnie nastawieni

(wyjątek stanowi Polska). Poczucie niesprawiedliwości w prowadzeniu krajowych polityk, dotyczących poszczególnych pokoleń, można interpretować jako jej niepowodzenie, wynikające m.in. z rozbieżnych oczekiwań odbiorców polityk i ich twórców lub z błędów komunikacyjnych, dotyczących polityk wpływających na bieżące pokolenia. Podobne pesymistyczne wyniki ujawniły odpowiedzi na pytania o skutki finansowe prowadzonych obecnie polityk dla przyszłych generacji. Obywatele nie ufają rządowi w kwestii prowadzenia perspektywicznej polityki, która byłaby sprawiedliwa dla następnych pokoleń.

Poczucie, że rząd prowadzi politykę realizującą międzygeneracyjną sprawiedliwość wymaga konsensusu w celu zrównoważenia interesów różnych grup kategorialnych. W momencie badania Europejczycy na ogół wskazywali konieczność rozwiązania kwestii ubóstwa i bezrobocia, zabezpieczenia emerytalnego i opieki społecznej; mniej zajmowały ich kwestie środowiskowe czy długu publicznego. Takie zhierarchizowanie problemów do rozwiązania może sugerować krótkoterminowe oczekiwania obywateli, aby rozwiązywać istotne dla nich bieżące problemy, nie zaś te, które mogą mieć odroczone negatywne skutki, np. rosnące zadłużenie publiczne. Jednak ogólnoeuropejska zgodność w zakresie walki z ubóstwem, brakiem zatrudnienia może również być świadectwem perspektywicznego myślenia o przyszłych zasobach pracy i ładzie pokoleniowym, co ważne – rozwiązanie tych problemów jest zgodnie scedowane na rządy.

Polskie wyniki na ogół wpisują się we wspomniane wyżej tendencje. Jednak należy jeszcze raz podkreślić, że najmłodszy badani z naszego kraju, tj. młodzi dorośli między 18 a 24 r.ż., wyraźnie częściej niż ich rówieśnicy z innych państw przejawiali nieufność w stosunku do rządu i nie czuli się równo traktowani na tle innych generacji. Analiza wskazań na wiodący podmiot odpowiedzialny za zaspokojenie określonych potrzeb ujawnia, że mieszkańcy Polski zwiększają zakres odpowiedzialności rodziny jako podmiotu w zakresie inwestowania w edukację – 25% wskazań wobec np. 7% w wypadku emerytur i wsparcia społecznego czy 5% przy walce z biedą i z bezrobociem. Na tle innych krajów wybór Polaków w tym obszarze edukacji można odczytać jako umiarkowane przesunięcie odpowiedzialności poza władze publiczne: ekstrema to Szwajcaria, gdzie 51% badanych wskazało rodzinę jako główny podmiot, który winien inwestować; Grecja, gdzie 85% wskazań padło na rząd, a 11% na rodzinę i Szwecja, gdzie odsetki wynosiły odpowiednio: 71%, 7%, ale 15% Szwedów i Szwedek wskazało jako odpowiedzialną samą jednostkę.

4. POLITYKA RODZINNA A MIĘDZYGENERACYJNA SPRAWIEDLIWOŚĆ

W perspektywie polityki rodzinnej wkład teorii sprawiedliwości w wymiarze pokoleniowym jest użyteczny w uzasadnianiu redystrybuowania dóbr i stymulowania określonych zachowań obywateli zarówno w jej wersji retrospektywnej, jak i prospektywnej. Grupą odniesienia dla tych rozważań jest rodzina oraz wynikający ciąg przenoszonych zobowiązań krewniaczych, których gwarantem stają się systemy prawa rodzinnego i cywilnego. Rodzina w swojej funkcji generatywnej łączy przeszłość z przyszłością, zapewnia też odtwarzanie pokoleń. Jednak należy pamiętać, że istnieje rozdział „pomiędzy teorią a praktyką: nader trudno jest przewidzieć, co dokładnie dana teoria miałaby do powiedzenia na temat konkretnej sytuacji czy konkretnego przypadku” (Brighouse, 2007, s. 184). Oznacza to, że w dynamice zmian społecznych i w obliczu żywiołowych procesów społecznych teoria nie zawsze pomoże zrozumieć rzeczywistość.

Rozważmy wymiar retrospektywny sprawiedliwości międzygeneracyjnej. W ramach polityki rodzinnej możemy odnieść go do uzupełnienia dochodów i tworzenia warunków życia obecnych starszych pokoleń, uzasadnianych ich przeszłym wkładem w wytworzenie PKB oraz w tworzenie i funkcjonowanie głównych instytucji społecznych. Może dotyczyć też naprawienia niesprawiedliwości przez wycofanie niekorzystnych przepisów odnoszących się do uprawnień i redystrybucji w zakresie dostępu do zdrowia, prokreacji czy określonych ról społecznych (np. zniesienie zakazu małżeństw mieszanych, dostępu do prokreacji dla osób o określonych cechach lub pochodzeniu⁴, wyeliminowanie ageizmu z polityk publicznych czy umożliwienia łączenia rodzin migranckich). W Polsce toczony są np. żywe debaty naukowe, polityczne i publiczne dotyczące możliwości zawierania związków małżeńskich i posiadania oraz wychowywania dzieci przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną (Wołowicz, 2021), które sięgają w swoich argumentacjach do moralnych uzasadnień zadośćuczynienia krzywd doznanych przez takie osoby w przeszłości (Ogryzko-Wiewiórkowska, 2019; Raclaw, 2019).

⁴ Warto tu przywołać tzw. prawo sterylizacyjne w Szwecji z lat 1935-1975, które dopuszczało aborcję i przymusową sterylizację ze względów medycznych (ciąża jako zagrożenie życia kobiety), eugenicznych (możliwość przekazania potomstwu choroby fizycznej, umysłowej lub innych ograniczeń umysłowych), społecznych (brak możliwości zapewnienia opieki potomstwu ze względu na ograniczenie intelektualne, zaburzenia psychiczne, społeczny tryb życia). Zabiegi mogły odbywać się za zgodą pacjentów (za wyjątkiem osób z niepełnosprawnością intelektualną). W 1997 r. po serii artykułów w prasie i ujawnieniu nadużyć rząd szwedzki powołał specjalną komisję, która ustaliła, że prawie połowa z ponad 60 tys. przeprowadzonych zabiegów była wymuszona. Rząd zdecydował o wypłacie odszkodowania pokrzywdzonym (zob. Zaremba Bielawski, 2011).

4.1. Inwestowanie dzieci jako wyraz prospektywnej polityki rodzinnej

W odniesieniu do prospektywnej narracji uzasadnienia interwencji publicznej odwołują się do idei inwestowania w dzieci, ochrony dzieciństwa na drodze transferów świadczeń materialnych i dostarczania usług niematerialnych. W polityce unijnej jest to szczególnie widoczne po pierwszej dekadzie XXI w., zwłaszcza po ogłoszeniu w 2013 r. dokumentu Komisji Europejskiej pt. *Towards Social Investment for Growth and Cohesion – including implementing the European Social Fund 2014-2020* (COM/2013/083 final). Społeczne inwestycje rozumiane są jako wzmocnienie bieżących i przyszłych zdolności ludzi, które pozwolą przygotować obywateli do konfrontacji z ryzykami społecznymi, nie zaś wyłącznie naprawiać zaistniałe szkody. Wyraźnie zatem oznaczono wymiar prospektywny, nie retrospektywny.

W roku 2013 wydano również specjalnie zalecenia Komisji Europejskiej pt. *Inwestowanie w dzieci: przerwanie cyklu marginalizacji*, w których akcentowano konieczność wprowadzenia strategii walki z biedą i wykluczeniem społecznym dzieci, wykraczające poza zabezpieczenie potrzeb materialnych oraz umożliwiające realizację zasady równości szans (Dz.U.UE 2013/112/UE). Odwołano się zatem do ideału, który – jak twierdzi Brighouse (2007, s. 161) – jest trudny do zrealizowania w praktyce w istniejących zamożnych demokracjach. Równość szans jako idea uzasadniania jednak szereg działań redystrybucyjnych, np. finansowanie potrzeb społecznych z pieniędzy wszystkich podatników, niezależnie od tego jaki jest rzeczywisty finansowy wkład poszczególnych obywateli.

Jednak inwestowanie w dzieci wspierane ideą równości szans nie musi prowadzić do pożądaných wyników w postaci wzrostu przyszłego kapitału ludzkiego w jego maksymalnej wielkości. Ten rodzaj polityki publicznej może łatwo przerozdzic się w działania ekonomizujące i instrumentalizujące dzieci (postrzeganych jako przyszłych podatników) oraz ich matki (jako potencjalne zasoby siły roboczej), gdy zwycięży rozumienie inwestycji w kategorii spodziewanego zysku, nie zaś realizowania dobra podmiotu wsparcia (zob. Lister, 2003, 2008; Michoń, 2014).

4.2. Pronatalistyczna orientacja polityki rodzinnej jako wyraz prospektywizmu

O ile w pierwszej dekadzie XXI w. koncentrowano się na implementowaniu równości szans na drodze inwestowania w dzieci, o tyle druga dekada upływa na dyskusjach i programowaniu strategii na rzecz międzygeneracyjnej sprawiedliwości. Pod koniec lat dwudziestych obecnego stulecia, zwłaszcza po doświadczeniach globalnych zagrożeń i niespodziewanych zdarzeń, coraz wyraźniej

wskazuje się na kwestie zabezpieczenia potrzeb rozwojowych i bytowych młodych ludzi, by stworzyć im warunki do zakładania rodziny. Perspektywność odnosi się tu do generalnego pytania o ciągłość generacyjną populacji w kontekście niskiej płodności i odnotowywanej regionalnie depopulacji. W tym kontekście politycy wikłają politykę rodzinną w pronatalistyczne cele oraz adekwatne do tego instrumentarium, czego doświadczamy również w Polsce, na przykładzie świadczenia wychowawczego (potocznie zwanego „500+”, obecnie „800+”), które miało nie tylko poprawić warunki życia dzieci, ale również zachęcać Polki do rodzenia potomstwa. Perspektywny wymiar międzygeneracyjny w polityce rodzinnej bywa często redukowany do jej pronatalistycznych wyników.

Pojawia się tu jednak zagrożenie „krótkowzrocznością” (w miejsce perspektywizmu), gdyż, jak dowodzi Tomas Sobotka (2022), słabością pronatalizmu jest normatywność (przekonanie o właściwej liczbie i strukturze urodzeń), a co za tym idzie ignorowanie preferencji ludzi, co do ich planów rodzicielskich oraz oczekiwań związanych z dostosowaniem narzędzi polityki rodzinnej do potrzeb użytkowników. Różne kategorie społeczne mogą preferować odmienne instrumenty: zamożniejsi – usługi na rzecz godzenia pracy i życia prywatnego oraz odpisy podatkowe, mniej zamożni – wsparcie pieniężne (Szukalski, 2012, s. 126).

Zmiana zachowań prokreacyjnych ludzi jest trudna i wymaga czasu, a stworzenie warunków do realizacji pełnych planów dotyczących posiadania dzieci jest kosztowne. Porównania międzynarodowe, wykraczające poza UE, wskazują, że mieszkańcy krajów z odnotowaną niską płodnością chcą mieć więcej dzieci niż posiadają, mimo wdrożonych w nich rozwiązań pronatalistycznych (Gietel-Basten, Rotkirch i Sobotka, 2022). W tej perspektywie naukowcy wskazują na częste błędne założenia przyjmowane przez polityków: jak twierdzi Stuart Gietel-Basten, Anna Rotkirch i Tomas Sobotka (2022), działania pronatalistyczne nierzadko wpływają na czas i odstępy między porodami, a nie na całkowitą liczbę urodzeń w określonej kohorcie kobiet. Koncentracja na krótkookresowych trendach może wywołać długofalowe zaburzenia związane z pojawieniem się wyżów i niżów demograficznych (czego doświadczą też Polska). Nawet jednak, gdy krótkookresowo wzrośnie liczba urodzeń, a co za tym idzie – w przyszłości liczba osób młodych – to i tak nie ma gwarancji trwałości efektu w długiej perspektywie, np. może nastąpić ubytek ludności powodowany emigracją roczników urodzonych w okresie prowadzenia polityki pronatalistycznej, co w efekcie daje zerowy wzrost liczby ludności. Na podobne efekty zwraca uwagę Mateusz Łakomy (2016, s. 77), przestrzegając przed ryzykiem pozornego sukcesu polityki pronatalistycznej (ze względu na jej tymczasowość wyników), „natomiast dla zachowania stabilności konieczne są działania, które trwale zapewnią odpowiednio wysoką dzietność”.

To oznacza, że należy rozważać działania adekwatne do sytuacji, w której spadek dzietności nie wynika wyłącznie z wdrożonych lub nie instrumentów polityki rodzinnej, ale jest związany z szerszą społeczno-kulturową zmianą w tworzeniu rodziny, która ma globalny charakter oraz jej ekonomicznym kontekstem (Rotkirch, 2023). Anna Rotkirch (2023) na podstawie wykonanych analiz porównawczych wskazuje, że krajom trudno osiągnąć współczynnik dzietności (TFR) na poziomie 2,1. Zmagania powinny koncentrować się raczej na zahamowaniu spadku współczynnika dzietności, tak by nie osiągnąć poziomu bardzo niskiej płodności. Tego rodzaju strategie muszą być długookresowe, uwzględniające ustalenia z różnych dziedzin wiedzy, w tym nauk społecznych, dzięki którym wiemy, że motywacjom do posiadania dzieci sprzyja klimat stabilności społeczno-gospodarczej, społecznego zaufania, a osłabia je polaryzacja społeczna i polityczna. Dla ludzi ważne są ogólnodostępne dostarczane na czas usługi społeczne, zwłaszcza opieki i edukacji dla dzieci, i te związane ze wsparciem zdrowia prokreacyjnego kobiet i mężczyzn⁵ oraz rozwiązania pozwalające pogodzić aktywność zawodową i życie prywatne, jak również usługi wspierające umiejętności w nawiązywaniu i utrzymywaniu relacji międzyludzkich.

WNIOSKI

Uznanie sprawiedliwości międzygeneracyjnej w jej podwójnym wymiarze (retro- i prospektywnym) jako bazowego założenia polityki rodzinnej oraz jednego z kryterium jej oceny pozwala wyjść poza krótkookresowy horyzont, wyznaczony oczekiwaniami koniunkturalnych wzrostów określonych współczynników, przede wszystkim współczynnika dzietności. Sprawiedliwość międzypokoleniowa wymaga rozdziału dóbr tak, aby nie skrzywdzić przyszłych pokoleń (o ile takie będą). Intensywność dyskusji o sprawiedliwości międzypokoleniowej poprzedziły debaty dotyczące równości szans i inwestowania w rozwój dzieci i młodzieży. W tym kontekście należy podjąć intelektualne wyzwanie dotyczące odpowiedzi na pytanie, dlaczego – mimo akcentowania ważności dzieci i młodzieży jako „dobra publicznego” (por. Lister, 2008), wyrażonego też w krajowych i przyjętych przez Polskę międzynarodowych dokumentach – młodzi ludzie (jeszcze w okresie względnej stabilności polityczno-gospodarczej) wyrazili głęboką nieufność, większą niż inni badani Europejczycy, wobec faktu brania pod uwagę ich potrzeb

⁵ Rotkirch pisze o uświadamianiu konsekwencji biologicznych w zakresie odkładania prokreacji i edukacji seksualnej zakresie zarówno antykoncepcji, jak i dbałości o zdrowie prokreacyjne dla zajścia w ciążę.

przy podejmowaniu decyzji politycznych, czyli nie czuli się sprawiedliwie traktowani. Dodatkowo przeanalizować należy odnotowany w badaniach opinii publicznej duży odsetek odpowiedzi wskazujących na niezrealizowaną dzietność przez młode i średnie wiekiem kohorty dorosłych Polek i Polaków, jak również umotywowanie przyczyn tego stanu rzeczy (*Bariery zamierzeń prokreacyjnych*, 2023). Argumenty podawane przez sondowanych dotyczą kwestii życia prywatnego (nie odnoszą się wyłącznie do rozwiązań z zakresu polityki rodzinnej), w tym preferencji stabilności i spokoju atmosfery politycznej.

W perspektywie Polski oznacza to konieczność przemyślenia strategii polityki rodzinnej oraz jej uwikłania w pronatalistyczne dyskusje: na ile odpowiada na realne potrzeby i oczekiwania różnych grup społecznych, również tych, które do tej pory nie były głównymi beneficjentami programów społecznych i opierały się głównie na własnych zasobach (mowa jest o osobach średniozamożnych) (Stankowska, Karwacki i Leszniewski, 2023). W stosunku do młodych dorosłych – często aspirujących lub należących do klasy średniej – stabilność ma znaczenie: ich sytuacja, dochody, dostęp do mieszkania są bardziej niestabilne niż u osób w średnich kategoriach wieku. Dodatkowo, na co zwraca uwagę m.in. Izabela Kaźmierczak-Kałużna (2023), polityka rodzinna powinna uwzględnić zmiany aspiracji i postaw obserwowanych w każdej z generacji, aby mieć bardziej inkluzyjny charakter (np. w zakresie zmian w organizacji życia rodzinnego). Jednak w działaniach z zakresu polityki rodzinnej należy brać pod uwagę przede wszystkim „przedpole rodzicielstwa”, a zatem adresować ją do osób młodych przez tworzenie dla nich stabilnego środowiska wejścia w samodzielne życie i zakładania rodziny, poza publicznie wyrażanym niezadowoleniem z ich wyborów dotyczących formowania par i rodzicielstwa. Bez powiązania programu polityki rodzinnej z polityką edukacji, zatrudnienia czy polityką mieszkaniową młode pokolenia będą nadal czuły się marginalizowane i traktowane niesprawiedliwie w decyzjach politycznych dotyczących transferów dóbr w wymiarze międzypokoleniowym (por. Kaźmierczak-Kałużna, 2023).

BIBLIOGRAFIA

- Bariery zamierzeń prokreacyjnych* (2023). Komunikat z badań nr 87/2023, Warszawa: CBOS.
- Bringhouse H. (2007), *Sprawiedliwość*, tłum. S. Królak, Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regi. Towards Social Investment for Growth and Cohesion – Including Implementing the European Social Fund 2014-2020*. COM/2013/083 final.
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Demographic change in Europe: a Toolbox for Action*, Brussels. COM/2023/577 final.
- Florkowski R. (2020), *Pro- i antynatalizm. Spór o sens życia i sposoby ratowania planety*, *Fabrica Societatis*, nr 4, s. 139-158. <https://www.doi.org/10.34616/142710>
- Gietel-Basten S., Rotkirch A. i Sobotka T. (2022), *Changing the Perspective on low Birth Rates: Why Simplistic Solutions Won't Work*, *BMJ* 2022;379:e072670. <https://www.doi.org/10.1136/bmj-2022-072670>
- Golinowska S. (2000), *Polityka społeczna okresu transformacji. Koncepcje, środki, instytucje i instrumenty*, [w:] S. Golinowska, M. Bednarski, Z. Morecka, W. Nieciński, B. Rysz-Kowalczyk, J. Supińska, T. Żukowski, *Dekada polskiej polityki społecznej. Od przelomu do końca wieku*, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Hantrais L. i Letablier M-T. (1996), *Families and Family Policies in Europe*, London–New York: LONGMAN.
- Intergenerational Fairness. A Survey of Citizens in 10 European Countries* (2017), Brussels: ICAEW Europe.
- Inwestowanie w dzieci: przerwanie cyklu marginalizacji* (2013), [Zalecenie Komisji z dnia 20 lutego 2013 r.], Dz.U.U.E 2013/112/UE.
- Jach F. (2017), *Antynatalizm jako recepta na problemy współczesności?*, *Internetowy Magazyn Filozoficzny Hybris*, nr 39, s. 200-224.
- Joseph G.K. i Naz, F. (2022), *Intergenerational Fairness: Lesson from Pandemic Contexts*, *SN Social Sciences* 2, artykuł nr 212. <https://doi.org/10.1007/s43545-022-00488-4>
- Kamerman S.B. (1994), *Rodzina: problemy teorii i polityki*, [w:] *O polityce rodzinnej: definicje, zasady, praktyka*, „Materiały z Zagranicy”, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, s. 7-27.
- Kaźmierczak-Kałużna I. (2023), *Fertility as an Object of Influence of Public Policies of the State*, *Problemy Polityki Społecznej* 62, nr 3, s. 1-19.
- Lister R. (2003), *Investing in the Citizen-Workers of the Future: Transformations in Citizenship and the State under New Labour*, *Social Policy and Administration* 37, nr 5, s. 427-443. <https://doi.org/10.1111/1467-9515.00350>
- Lister R. (2008), *Investing in Children and Childhood: A New Welfare Policy Paradigm and its Implications*, [w:] A. Leira, C. Saraceno (red.), *Childhood: Changing Contexts, Comparative Social Research* 25, s. 383-408, [https://doi.org/10.1016/S0195-6310\(07\)00013-0](https://doi.org/10.1016/S0195-6310(07)00013-0)
- Łakomy M. (2016), *Demografia polityczna i możliwości dla polityki pronatalistycznej w Polsce*, *Studia Demograficzne*, nr 1(169), s. 65-91. <https://doi.org/10.33119/SD.2016.1.3>
- Michoń P. (2014), *Dzieciństwo z Bullerbyn czy z TIGER MOTHERS? Bycie dzieckiem a stawianie się szczęśliwym dorosłym – zastrzeżenia wobec stosowania perspektywy inwestycji społecznych w polityce społecznej*, *Przegląd Socjologiczny* 63, nr 4, s. 93-106.

- Myrdal A. (1941), *Nation and Family: The Swedish Experiment in Democratic Family and Population Policy*, New York: Harper & Brothers.
- Myszka-Strychalska L. (2022), *Pokolenie koronawirusa jako spuścizna po pandemii COVID-19(?) – próba charakterystyki*, Podstawy Edukacji. Na jakie ważne dziś pytania szukamy odpowiedzi? 15, s. 161-186.
- Nyka M. (2016), *Sprawiedliwość międzypokoleniowa w międzynarodowym prawie środowiska*, Gdańskie Studia Prawnicze 35, s. 355-372.
- OECD (2020), *Governance for Youth, Trust and Intergenerational Justice: Fit for All Generations?*, OECD Public Governance Reviews, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/c3e5cb8a-en>
- Ogryzko-Wiewiórkowska M. (2019), *Role rodzinne a niepełnosprawność*, [w:] B. Szluz (red.), *Doświadczenie niepełnosprawności w rodzinie*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 28-40.
- Papuziński A. (2014), *Zrównoważony rozwój w kontekście teorii sprawiedliwości międzygeneracyjnej. Próba konkretyzacji problemu*, Studies in Global Ethics and Global Education, nr 2, s. 12-27.
- Płachciak A. (2012), *Sprawiedliwość międzygeneracyjna w kontekście idei rozwoju zrównoważonego*, Annales. Etyka w życiu gospodarczym 15, nr 1, s. 99-106. <https://doi.org/10.18778/1899-2226.15.09>
- Raław M. (2018), *Polityka rodzinna: od taktyki ku strategii ładotwórczej*, [w:] J. Kwaśniewski (red.), *Nauki o polityce publicznej. Monografia dyscypliny*, Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, s. 192-228.
- Raław M. (2019), *Różne oblicza normalizacji: rodzice z niepełnosprawnością w świecie administracji publicznej (na przykładzie wyników badań empirycznych)*, [w:] B. Szluz (red.), *Doświadczenie niepełnosprawności w rodzinie*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 146-157.
- Rosset E. (1978), *Eksplozja demograficzna*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Rotkirch A. (2003), *Low Birth Rates: Ten Steps Towards More Baby-Friendly Policies for 2024 and Beyond*, <https://population-europe.eu/research/policy-insights/low-birth-rates-ten-steps-towards-more-baby-friendly-policies-2024-and> [dostęp: 20.01.2024].
- Sobotka T. (2022), *Polityka prorodzinna i sprzyjająca dzietności w Europie* [prezentacja], Konferencja pt. „Fertility and family policies (Strategia Demograficzna 2040) Warszawa, 19 października 2022, <https://www.gov.pl/attachment/edfa97c1-c852-49d3-8a2a-02de571a70d3> [dostęp: 20.01.2024].
- Stankowska J., Karwacki A. i Leszniecki T. (2023), *Polityka społeczna dla klasy średniej – potrzeby i wyzwania w świetle pamiętników*, Polityka Społeczna 50, nr 4, s. 20-29.
- Szukalski P. (2007), *Publiczne wsparcie dla rodzin z małymi dziećmi we współczesnej Francji*, Prace Instytutu Ekonometrii i Statystyki Uniwersytetu Łódzkiego, nr 153, Seria A.
- Szukalski P. (2012), *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Wołowicz A. (2021), *Paradygmat zignorowany. Macierzyństwo kobiet z niepełnosprawnością intelektualną*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zaremba Bielawski M. (2011), *Higieniści. Z dziejów eugeniki*, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.

SPRAWIEDLIWOŚĆ MIĘDZYGENERACYJNA W POLITYCE RODZINNEJ:
PRZYCZYNEK DO DYSKUSJI

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza skutków „uwikłania” polityki rodzinnej w debaty dotyczące dzietności i przekierowania uwagi na kwestie ludnościowe, przede wszystkim prokreacyjne, a także wskazanie zmiany akcentów w dyskusjach na temat sprawiedliwości międzygeneracyjnej w kontekście polityki rodzinnej. Postawiono pytanie badawcze: jakie konsekwencje dla polityki rodzinnej ma nacisk na prospektywny wymiar sprawiedliwości międzygeneracyjnej redukowanej do pronatalizmu? Artykuł oparty jest na analizie wybranych tekstów naukowych oraz wtórnej analizie dostępnych rezultatów badań empirycznych. Podkreślono w nim konieczność budowania strategii polityki rodzinnej kierowanej do młodych ludzi „na przedpolu rodzicielstwa”, spójnej z innymi politykami publicznymi; uwzględnienie w strategiach polskiej polityki rodzinnej alarmujących danych, dokumentujących brak wiary młodych ludzi w zabezpieczenie ich interesów w decyzjach politycznych rządu oraz tworzenie polityk publicznych sprawiedliwych dla przyszłych pokoleń.

Słowa kluczowe: polityka rodzinna; pronatalizm; sprawiedliwość międzypokoleniowa; Polska.